

SOCIOLOGIJOS ISTORIJA

Talcottas Parsonsas

Socialinio veiksmo struktūra*

XVIII skyrius

Empiriškai pagrįstos išvados

I skyriuje buvo pareikšta, jog šį tyrimą derėtų laikyti nuosekliu empiriniu patikrinimu, kuris šiuo atveju susijęs su mokslinės minties raidos logika, čia formuluotos teorijos pagrindimu. Šią tezę verta pakartoti, išryškinant visus galimus akcentus. Pažymėtina, jog visais atžvilgiais tai yra *empirinės* monografijos atitikmuo. Pasikliauta duomenimis ir duomenų interpretavimu. Teiginiai pagrįsti duomenimis, o išnašose visur tiksliai nurodyti šių duomenų šaltiniai.

Kad šioje studijoje analizuojami reiškiniai yra teorijos, kurias aptariamieji autoriai taikė kitiems reiškiniams, nekeičia dalyko esmės. Nepaisant jų analizės ir čia plėtojamos interpretacijos panašumų ar skirtumų, nagrinėtosios teorijos yra tokia pati empirinių faktų problema, kaip ir kiti reiškiniai, tikrinami analogišku stebėjimo būdu. Faktai šiame kontekste – tai nuorodos į publikuotus šių autorių darbus. Jie priskiriami faktų, kalbinių posakių kategorijai (apie tai pakankamai daug diskutuota). Tokių faktų stebėjimas yra nuoseklus šiuose veikaluose pateikiamų kalbinių išraiškos būdų interpretavimas. Tenka pripažinti, jog tai yra empirinis stebėjimas, nes priešingu atveju reikėtų paneigti ne tik šio tyrimo, bet ir kitų išnagrinėtų darbų, taip pat visų tų, kuriuose figūruoja subjektyvusis veiksmo aspektas, mokslinį statusą. Kadangi apie tai kalbėta ankstesniuose skyriuose, šių pastabų toliau neplėtosime. Tačiau vargu ar galima suabejoti šių duomenų, kaip stebimų empirinių faktų, statusu, išskyrus radikalų ir nuoseklų bihevizmo kryptį.

Išties akivaizdu, jog šioje studijoje teorijomis domėtasi ne tik kaip empiriniais reiškiniais; taip pat pakankamai ryški savarankiško teorizavimo pastanga. Tačiau čia išsakyta mokslo samprata patvirtina, jog empirinėje monografijoje ji yra ne tik teisėta ir tinkama, bet apskritai neišvengiama. Duomenys nekalba patys už save; juos tenka peregzaminuoti. Jie nuodugnai analizuojami, sisteminami, lyginami ir interpretuojami. Šioje studijoje, kaip ir visuose empirinio pobūdžio tyrimuose, vienodai domėtasi tiek žinomų faktų interpretavimu, tiek naujų faktų atskleidimu. Išryškėjo glaudūs empirinio stebėjimo ir teorinės analizės tarpusavio priklausomybės ryšiai. Šių autorių teorijas nusakantys faktai, kuriais pirmiausia remtasi, be interpretacinio metodo nebūtų tokie svarbūs ir savaime neužtikrintų – jeigu jie išties nustatyti stebėjimo būdu – jokių teorinių apibrėžimų. Tačiau ir pati teorija be atitinkamų stebėjimo duomenų būtų išlikusi sterili. Be abejo, plėtojantis tyrimui, šita teorija buvo peržiūrėta ir pataisyta. Kaip įprasta tokio pobūdžio tyrinėjimuose, pateikiama tik galutinė jos versija.

Taigi, atsižvelgdami į tai, kas pasakyta, baigiamąsias pastabas padalinsime į dvi grupes. Šiame skyriuje kalbėsime apie pagrįstumą išvadų, kurios buvo suformuluotos, kaip toliau tvirtinama, išankstinio tyrimo metu, remiantis empiriniais duomenimis. Kitame, baigiamajame, skyriuje plėtosime kai kurias metodologinio pobūdžio nuorodas, susijusias su pateiktomis išvadomis. Kaip dabar galima spręsti, tai yra adekvatūs suformuluotų empirinių apibendrinimų vediniai. Tačiau negalima tvirtinti, kad jie buvo nustatyti, remiantis empiriniais argumentais tuo pačiu būdu. Vadinas, šitas dvi išvadų grupes reikia analitiškai skirti.

* Versta iš: Parsons T. *The Structure of Social Action*. New York: Free Press, 1968, p. 697 – 726.

Bendrieji veiksmo struktūros metmenys

Prieš pateikiant pirmąją grupę išvadų, kurios laikomos empiriškai pagrįstomis, naudinga paskutinį kartą trumpai apibūdinti tyrimo kaip visumos analitinio argumentavimo logiką. Taigi skaitytojas dar kartą prisimins esminius pagrindimo komponentus ir galės geriau įvertinti, ar čia suformuluotos tezės buvo patikimai įrodytos.

Racionalumas ir utilitarizmas

Tiek istorine, tiek logine prasme atskaitos pradžia reikia laikyti veiksmui būdingo racionalumo koncepcijai. Tai lygu mąstyti esminius racionalaus veiksmo elementus (“tikslus”, “priemonės” bei “sąlygas”) ir būdingo priemonių-tikslų sąryšio normą. Šios normos požiūriu veiksmo racionalumas aiškinamas kaip priemonių pasirinkimo adekvatumas situacijos sąlygoms, atsižvelgiant į lūkesčius, išplaukiančius iš mokslinės teorijos¹, taikomos aptariamų duomenų analizei ir pateikiamos, Pareto žodžiais tariant, “virtualia” forma. Veiksmas šiuo požiūriu racionalus tada, kai moksliskai įrodoma tikimybė², jog panaudotos priemonės realios situacijos sąlygomis padės pasiekti arba parems nusakytus lūkesčius, kuriuos aktorius apibrėžia kaip savo tikslus.

Istoriniu požiūriu tokia veiksmo racionalumo samprata, kuri ne visada buvo formuluojama aiškiai ir suprantamai, esmingai įtakojo kryptį, pavadintą utilitarine pozityvistinės tradicijos srove. Nepaisant skirtumų, atsirandančių dėl įvairių požiūrių į aplinką, kurioje išvelgiami racionalaus veiksmo pradai, savo esminiais bruožais tai yra aptartųjų mąstymo sistemų nesikeičiantis struktūrinis elementas. Tačiau dvi priešingos ir visais atžvilgiais pozityvistinės kryptys iš esmės pakeičia tokį statusą. Racionalistinė kryptis panaikina racionalaus veiksmo tikslų, priemonių ir sąlygų skiriamuosius požymius; šiuo atveju veiksmas suprantamas tik kaip nuoseklus prisitaikymo prie esamų sąlygų procesas ir numanomų sąlygų įvertinimas. Tikrai radikali antiintelektualistinė kryptis dar labiau pakeičia racionalumo sampratą; tiesą sakant, ji visiškai ištirpinama kraštutinėje tokios tendencijos formoje. Tačiau abi radiklios pozityvistinės kryptys neišvengiamai susiduria su tam tikromis metodologinėmis ir empirinėmis dilemomis.

Utilitarinę teoriją labiausiai domino priemonių-tikslų santykio problema, tačiau būdingi tikslų aspektai iš esmės nebuvo analizuojami. Tai logiška išdava. Tačiau jai tampant uždara pozityvistine sistema, neišvengiamai atsiskleidė jos prielaida, kad tikslai yra tik atsitiktinai susiję su pozityvistiškai apibrėžtais veiksmo elementais. Atsižvelgiant į tai, bet kuri pastanga įveikti tokią atsitiktinumo įvairovę galiausiai įgaudavo radikalaus pozityvistinio determinizmo išraišką. Viena kita panašaus pobūdžio pastanga peržiūrėta ir įvertinta, nagrinėjant hedonizmo, natūraliosios atrankos ir pan. koncepcijas. Aiškiai išreikšta arba numanoma utilitarinės teorijos atsitiktinių tikslų prielaida yra galimas būdas pozityvistiniame kontekste išlaikyti voliuntaristinę veiksmo sampratą, tikslų ir kitų normatyvinių veiksmo struktūros elementų nepriklausomumą nuo paveldimumo ir aplinkos determinizmo.

Utilitarinė tradicija apibrėžė pačius svarbiausius veiksmui būdingo racionalumo normos santykių aspektus su radikalių pozityvistinių teorijų formuluotais – paveldimumo ir aplinkos – elementais.³ Jie išsiskiria dviejuose pagrindiniuose kontekstuose. Veiksmą suprantant kaip racionalaus priemonių pasirinkimo procesą, atsižvelgiant į tikslus, šie aspektai atsiskleidžia kaip galutinės veiksmo priemonės ir sąlygos. Nusakyta savybė “galutinis” labai reikšminga todėl, kad tai, ką bet kuris konkretus aktorius laiko veiksmo priemonėmis ir sąlygomis, dažnai gali būti kitų individų skirtingų veiksmo aspektų apibrėžimai. Norint išsiveržti iš uždaro rato, būtina suprasti, kas apskritai yra galutinės veiksmo sąlygos analitiniu požiūriu, abstrahuojantis nuo konkretaus veiksmo ir specifinių sąlygų. Nesugebėjimas aiškiai apibrėžti šią skirtį, kaip matėme, buvo esminio nesusikalbėjimo pradžia. Galima priminti ir kitą panašaus pobūdžio pastabą. Tokie patys paveldimumo ir aplinkos elementai iš dalies įtakoja konkrečius veiksmo tikslus. Toks konkretus tikslas siejamas su konkrečiais lūkesčiais, kurie apima išorinės

¹ Vis dėlto analitinės ir empirinės.

² Tokia formuluotė atsižvelgia į paklaidą, kuri atsiranda dėl esamo objektyvaus žinojimo ribotumų.

³ Priminsime, jog specialioji šių terminų reikšmė pateikiama antrajame skyriuje kaip pagrįstas apibendrinimas visų elementų, susijusių su veiksmu, kurį apibūdina nesubjektyvūs aspektai.

aplinkos ir paveldimumo elementus. Šią situaciją pakankamai aiškiai iliustruoja hedonizmas. Malonumu, kaip veiksmo tikslu, buvo pasitikima, kadangi psichologiniai veiksniai, kurie sukuria malonius pojūčius esant konkrečioms aplinkybėms, leidžia tikėtis tokių išgyvenimų ir ateityje. Tačiau tai nėra analitinė tikslo, kaip bendrosios sistemos aspekto, sąvoka. Tai veikia organizmo savybė, kuria, kaip žinome iš savo patirties, galima pasitikėti, elgiantis pasirinktu būdu, vadinasi, analitiniu požiūriu ji priskirtina veiksmo sąlygoms. Manyti, jog tikslus determinuoja malonumo mechanizmai, reikštų eliminuoti juos iš bendrosios teorinės schemos.

Antra, tie patys paveldimumo ir aplinkos elementai išryškėja dėl to, kad nepavyksta pasiekti racionalumo normos. Objektiviai vertinant, tai yra esminės priežastys, dėl kurių veiksmas arba nepriartėja prie normos, arba nukrypsta nuo jos, todėl atitinkamai skiriami stabdantysis ir nukreipiantysis veiksniai. Subjektyvia prasme tie patys veiksniai, atliekantys tas pačias funkcijas, atsiskleidžia kaip nežinojimo ir paklaidos ištakos. Šiuo požiūriu paklaida nėra atsitiktinis dydis; klaidos polinkio konkrečia kryptimi galimybė yra *ipso facto* įrodymas, kad veikia neracionalus nukreipiantysis veiksnys. Svarbu pažymėti, jog pozityvistinėje schemoje nukrypimas nuo racionalumo normos subjektyviu požiūriu turi būti supaprastinamas iki nežinojimo arba paklaidos (arba abiejų drauge) aspektų.

Pagaliau reikia prisiminti, jog realiai galimi tam tikri paveldėjimo elementai, kurie "stimuliuoja" elgesį racionalios normos linkme, tačiau nepaisant savarankiškos aktorius valios, kuri yra reikšmingiausias voliuntaristinės veiksmo sampratos komponentas. Kaip tik dėl to bet kuris subjektyvus veiksmo aspektas kruopštaus tyrimo metu bus pertvarkomas į nesubjektyvių veiksmų apibrėžimus.⁴ Visada kyla klausimas, ar galima adekvačiai paaiškinti aptariamą konkretų elgesį, nesiremiant elementais, suformuluotais sąvokose su būdinga subjektyvia nuoroda.

Taigi aiškėja, jog veiksmui būdingą racionalumo normą, taip pat jos esminius ryšius su paveldimumo ir aplinkos elementais visais trimis dabar apibrėžtais būdais galima visiškai adekvačiai priskirti bendrai pozityvistinės teorinės sistemos struktūrai, kol tai neperauga į radikalų pozityvistinį kraštutinumą. Tačiau matėme, kad utilitarinė laikysena yra prieštaringa, todėl, norint ją išlaikyti pozityvistinėje schemoje, svarbu surasti nepozityvistinę, metafizinę atsvarą, kuri čia išnagrinėtais atvejais įgyja natūralaus interesų identiteto išraišką. Vadinasi, vis griežčiau ir sistemingiau laikantis pozityvistinės krypties loginių išvadų, vis labiau apribojami normatyviniai veiksmo elementai, kuriuos buvo galima adekvačiai apibrėžti pozityvistinėje schemoje.

Akivaizdu, jog besiplečianti tokių nutolusių vedinių vis griežtesnio sisteminimo įtampa, kylanti iš pozityvistinės socialinio veiksmo sampratos, probleminiu požiūriu reikšmingai paveikė mąstymo kryptį, kuri labiausiai domino šį tyrimą. Pagrindinis dėmesys atkreiptas į vis labiau ryškėjančią "utilitarinę dilemą": viena vertus, formavosi labai radikali pozityvistinė kryptis, kita vertus, griežta utilitarinė pakraipa. Pirmoji kryptis visiškai atmetė analitiniu požiūriu reikšmingą priemonių-tikslų schemą, antroji – atskleidė stiprėjančią priklausomybę nuo pseudomokslinių ir metafizinių pradų. Bendroji pozityvistinio mąstymo atmosfera, regis, liudijo, kad "tvirtai suręsto" mokslinio autoriteto privalumus labiausiai atskleidžia radikali pozityvistinė kryptis. Tačiau utilitarinė doktrina rėmėsi sveika empirine nuovoka, kurios nebuvo galima paprasčiausiai apeiti. Vadinasi, subrendo galimybė iš esmės pertvarkyti teoriją, kartu išsprendžiant šią dilemą. Antroje dalyje buvo išnagrinėtos trys skirtingos kryptys, kuriomis remiantis buvo pertvarkoma. Jas galima trumpai aptarti.

Marshallas

Marshallas⁵ žengė tik vieną žingsnį šia kryptimi, nepakankamai aiškiai suvokdamas savo pastangas. Jis paveldėjo utilitarinės tradicijos conceptualinę schemą. Kaip tik jos elementus, kuriais domėtasi šioje studijoje, jis iš esmės pritaikė, plėtodamas šią schemą savo naudos teorijoje. Pakeitimo metodas, naudos bei kraštutinės naudos koncepcijos visais atžvilgiais priklauso nuo priemonių-tikslų, racionalaus pasirinkimo principo ir analitiškai nepriklausomų tikslų sampratos. Vien tik šių pavyzdžių pakanka, norint suprasti, kodėl jis neprisiliejo prie tendencijos, kuri buvo tokia įtakinga jo gyvenamuoju laikotarpiu ir vedė radikalų pozityvizmo link.

⁴ Aukščiau pažymėta (XVII sk., p. 642), jog Weberis nuosekliai atsižvelgė į šiuos aspektus.

⁵ Žr. IV sk.

Ir vis dėlto jis aiškiai suprato griežtos utilitarinės koncepcijos, aiškinančios tam tikrus ekonominio gyvenimo reiškinius ir mėginančios juos susieti su laisvosios iniciatyvos aspektais, ribotumą. Tokią kryptį iš dalies lėmė sveika empirinė nuovoka, kita vertus, jo paties moralinės nuostatos. Marshallas kritikavo griežtą utilitarinį ekonomikos mokslą, iš esmės nurodydamas dvi problemas. Pirmiausia jis atmetė poreikių nepriklausomumo prielaidą, netgi nusakant euristinius ekonominės teorijos tikslus. Šią prielaidą jis taikė nebent tokiems poreikiams, kurie buvo pavadinti „dirbtiniais“, suteikdamas šiam pavadinimui pabrėžtinai neigiamą prasmę. Nes poreikių tipui, kuriuo jis domėjosi labiausiai, ši prielaida negaliojo. Antra, jis atmetė požiūrį, jog konkretūs ekonominės veiklos aspektai turėtų būti laikomi tik poreikių tenkinimo priemone, netgi turint galvoje ekonominius tikslus. Kartu tai yra „sugebėjimų lavinimo“ ir „charakterio vystymosi“ sferos.

Abi utilitarinės schemos atšakas suartina veiklos sąvoka. Šį aspektą Marshallas apibūdina nepakankamai aiškiai; išties jo konceptualinėje analizėje tai yra paprasčiausiai liekamasis dydis. Tačiau vieną kitą pastabą šiuo klausimu galima pasakyti. Tikrai akivaizdu, jog tai nėra nauja paveldimumo ir aplinkos elementų išdėstymo tvarka. Marshallas griežtai skiria troškimus, susijusius su veikla, ir biologinius poreikius, kartu apribodamas interpretaciją viena kryptimi; kita kryptis taip pat problemiška – Marshallas niekada nebuvo hedonizmo šalininkas; trečiąją kryptį eliminuoja visiškai jo nepasirengimas suabejoti veiksmo racionalumu, remiantis antiracionalistine psichologija.

Taigi paaiškėja, jog veikla vertybių sistemos atžvilgiu yra liekamasis dydis. Tiek troškimai, susiję su veikla, tiek patys veikimo būdai šio tyrimo požiūriu pirmiausia yra savarankiška gerai integruotos vertybinių nuostatų sistemos dalis. Jau kalbėta apie būdingą šių nuostatų panašumą į Weberio išnagrinėtos kapitalizmo dvasios, ypač jos asketiškos išraiškos, aspektus.

„Veikla“ šia prasme Marshallui buvo svarbus empirinis ekonominės tvarkos elementas. Tokios vertybių sistemos formavimasi, drauge su racionalaus mąstymo ir empirinio žinojimo plėtra, jis laikė svarbiausia socialinės evoliucijos varomąją jėgą. Toliau žengti Marshallas nesiryžta. Jo apmąstymus apie integruotas vertybių sistemas, kurioms svetima atsitiktinių tikslų samprata, riboja tos pačios sistemos prigimtis. Jam nepavyksta išplėtoti loginių išvadų apie skirtingų sistemų kitose visuomenėse tikimybę. Taip pat jam nepavyksta išplėtoti vertybių sistemos santykio su konkrečiu veiksmu teorinių galimybių, išskyrus du pataisymus – tik šiuo atveju pastebimas tiesioginis poveikis jo naudos teorijai. Vadinas, tiek jis pats, tiek jo šalininkai tinkamai neįvertino teorinės šio atsiribojimo nuo tradicijos reikšmės ir empirinių tolesnės raidos šia kryptimi galimybių. Nepaisant šio trūkumo, Marshallas žengė lemiamą žingsnį, išskirdamas integruotą vertybių sistemą, kurios nebuvo nei utilitarinėje, nei radikaloje pozityvistinėje struktūroje.

Pareto

Pareto analizėje tos pačios problemos buvo aptariamoms kitaip. Pažymėtina, kad jo metodologinių principų visuma atvėrė palankias galimybes nuosekliai plėtoti voliuntaristinę veiksmo teoriją. Skeptiška jo proto nuostata nuvainikavo scientizmo išvadą, esą tik pozityvistinė teorija gali būti metodologiniu požiūriu pagrįsta. Pažymėtina, jog Pareto (lyginant su keturiais jau minėtais autoriais) savo bendrųjų metodologinių nuostatų⁶ požiūriu labiausiai priartėjo prie formuluočių, kurias galima laikyti priimtiniu šio tyrimo pagrindu. Visų pirma jis nuosekliai kritikavo klaidinančio konkretumo padarinius, kurie taip atkakliai žengė pozityvistinės socialinės teorijos pėdomis.

Priminsime, jog Pareto buvo iškilus ekonomistas, todėl jo plėtotą naudos teorija iš esmės neskiria nuo Marshallo koncepcijos. Be to, jis pritarė Marshallo nuomonei, kad tokia teorija nepajėgi moksliskai paaiškinti konkretaus socialinio veiksmo netgi ekonominėje sferoje. Tačiau šį klausimą jis analizavo kitaip negu Marshallas. Naudos elementą Pareto griežtai siejo su ekonomine teorija, tačiau toliau plėtojo ją, kurdamas apibendrintą ir vientisą sociologinę teoriją.

Visų pirma savo darnioje konceptualinėje scheme jis dvejetainai pritaikė liekamuosius dydžius. Atskaitos pradžia reikėtų laikyti pozityviai apibrėžtą loginio veiksmo sąvoką. Konkretaus veiksmo samprata yra *pagrįsta*, jeigu tai „logiškai darni ir nukreipta į tikslą veikla“ (tiek aktoriaus, tiek išorinio stebėtojo požiūriu). Antra vertus, neloginis veiksmas apibrėžiamas kaip liekamasis dydis – tai veiksmas

⁶ Šios nuostatos skyrėsi nuo veiksmo teorijai būdingų principų.

tik tuo atžvilgiu, kuriuo jis neatitinka loginio kriterijaus reikalavimų (nesvarbu dėl kokių priežasčių). Pagaliau loginio veiksmo sąvoka yra tikrai platesnė negu ekonominio veiksmo, tačiau stinga pozityvios, sistemiškos neekonominių loginių elementų analizės (jie išvardijami, bet neapibrėžiami). Tolesnė Pareto teorinių išvadų analizė turėtų atskleisti, kaip šie du liekamieji dydžiai įvedami į struktūrinį kontekstą.

Pirmiausia glaustai apibendrinsime Pareto neloginio veiksmo analizę.⁷ Jis naudoja indukciniu metodu, iš pradžių išskirdamas dvi konkrečių duomenų klases – akivaizdžius veiksmus ir kalbines išraiškas. Pareto labiausiai domina būtent pastarosios. Šiuo požiūriu išnagrinėjęs nemokslines “teorijas”, jis formuluoja liekanos ir derivacijos sąvokas – santykinai pastovius ir kintamus šių teorijų elementus. Vadinasi, liekana atitiktų *teiginį*.

Pareto plėtojo liekanų ir derivacijų koncepciją, tiesiog nusakydamas įvairius teorinės sistemos elementus ir neatsižvelgdamas į struktūrinį kontekstą. Apibrėžęs sąvokas, jis klasifikavo relevantiškas vertybes, tačiau neketino – iki vėlyviausio savo kūrybos laikotarpio – analizuoti konkrečių veiksmo sistemų. Kita vertus, šio tyrimo uždavinys buvo pritaikyti jo koncepcijos vedinius sistemiskai struktūrai, kuri atitiktų Pareto elementų analizės metmenis.

Svarbu pažymėti, jog metodas, kuriuo remdamasis jis apibrėžė sąvokas, buvo vaisingas, sprendžiant pagrindinę šios studijos dichotomiją – normatyvinių ir sąlyginių veiksmo sistemų aspektų atskyrimą. Būtent liekanas derėtų laikyti ne vieno, bet abiejų struktūrinių veiksmo aspektų išraiška. Tai leistų, remiantis Pareto terminais, suteikti kitą pagrindą liekanoms klasifikuoti, kartu pertvarkant jo paties vartotas sąvokas. Daugelis Pareto interpretatorių tapatino jo “sentimentų” sąvoką su antiracionalistinės psichologijos potraukių arba instinktų terminais. Tačiau ištyrus metodą, kuriuo remdamasis jis atliko savo analizę, paaiškėjo, kad jo mąstymo logikoje nerasime patvirtinimų, pagrindžiančių šią specifinę interpretaciją, taip pat buvo parodyta, kad ji labai prieštarauja kai kuriems svarbiems jo kūrybos aspektams, ypač socialinio darvinizmo analizei ir klausimui “Ar liekanos atitinka faktus?”⁸

Toks esminis struktūrinių elementų perskyrimas yra pagrindas tolesnei analizei.⁹ Loginio veiksmo koncepcija buvo atskaitos pradžia tiriant bendrąjį klausimą: kokie yra šio veiksmo numanomi padariniai bendrosios veiksmo sistemos struktūrai, kuriai jis priklauso? Pirmiausia išskirtume vieną liekanų komponentą – galutinius būdingo priemonių-tikslų sąryšio tikslus – visiškai racionaliaame lygmenyje tai yra tikslus ir nedviprasmiškas principas¹⁰, kuris įtakoja veiksmą. Kad galutiniai tikslai priskiriami neloginei kategorijai, leidžia interpretuoti loginį veiksmą kaip būdingo priemonių-tikslų sąryšio tarpinę dalį. Šito liekanų elemento interpretaciją buvo galima patikrinti, atsižvelgiant į Pareto skiriamą vaidmenį “tikėjimui” junginių atsparumo liekanose. Remiantis kitomis hipotezėmis, kurios žinomos šios studijos autoriui, nepavyktų paaiškinti tokio Pareto ciklinės teorijos aspekto.

Antra, išties akivaizdu, jog šis savitas liekanų tipas neištirpina vertybinio elemento, tiesiog tai yra racionalaus kraštutinumo atvejis. Be to, pastebimas ir kitas, ne toks ryškus ir silpniau apibrėžtas, vertybinis elementas, būdingas sentimentams, kurie susiję su kitokio pobūdžio liekanomis, derivacijomis ir įvairiais akivaizdaus elgesio pavyzdžiais. Mėginant nusakyti jo požymius ir išskirti jį iš kitų elementų, susijusių su Pareto sentimentų samprata, įvestas aukščiausiųjų vertybinių nuostatų terminas. Vadovaujantis panašiu požiūriu, tos liekanos, kurios esmingai įtakoja racionalaus veiksmo principus, pavadintos galutiniais tikslais. Taigi išryškėjo dviejų elementų skirtis daug platesnėje vertybių skalėje; šie aspektai nebūdingi Marshallo veiklos sampratai.

Trečia, paaiškėjo, jog loginis veiksmas, arba būdingų priemonių-tikslų tarpinė dalis, veiksmo sistemoje nėra vientisa struktūriniu požiūriu, todėl būtini vidiniai padalijimai. Remiantis Pareto loginio veiksmo sąvokos numanomų padarinių tokiose sistemoje analize, skiriami trys tarpinės dalies elementai. Remiantis socialinio veiksmo intensyvejančių ryšių laipsniško įtraukimo į bendrąją veiksmo sistemą principu, nurodyti konkretūs – techninis, ekonominis ir politinis – aspektai. Šias skirties linijas

⁷ Žr. V sk.

⁸ Žr. VI sk., p. 219 ir toliau.

⁹ Žr. VI sk., p. 228 ir toliau.

¹⁰ “Le principe qui existe dans l’homme”, – kaip yra pažymėjęs Pareto.

galima patikrinti ir kitaip, atsižvelgiant į Pareto socialinės naudos teoriją. Hierarchiškas skirtingų lygmenų išsidėstymas, kuriuo remiantis, jo manymu, galima analizuoti naudos problemą, yra tokių pačių skirtumų apibrėžimas savitu būdu. Pažymėtina, kad šitie skirtumai iškyla apibendrinančioje Pareto veikalo dalyje, kurioje jis nagrinėja veiksmo sistemas kaip visumą, tuo tarpu jo analitinėje schemoje, kurioje aptariami tik pavieniai elementarūs veiksniai, tokių skirtumų neaptiksime. Taigi, neapsiribojant vien tik loginio veiksmo turinio atpasakojimu, pateikta sistemiškai susijusių struktūrinių elementų schema.

Pagaliau aukščiausiam hierarchijos lygmenyje pastebimai formavosi sociologinės teoremos versija, susijusi su ta pačia socialinės naudos teorija. Racionalaus kraštutinumo atveju, kuriuo domisi Pareto, ji įgauna "loginio-eksperimentinio išprotavimo būdu siektino tikslo" sampratos formą. Ją galima pertvarkyti, atsižvelgiant į tai, kad visuomenės narių veiksmai daugiausia orientuoti į vieningą, integruotą galutinių tikslų, bendrų šios visuomenės nariams, sistemą. Viena aišku, vertybių elementas, kaip vientisa galutinių tikslų ir vertybinių nuostatų išraiška, apskritai yra bendras visuomenės nariams. Ši aplinkybė yra labai svarbi socialinių sistemų pusiausvyros prielaida.

Vadinasi, tikrai nepozityvistinė Pareto metodologija ir stiprus istorinio reliatyvizmo pajutimas empiriniame lygmenyje leidžia įžvelgti jo mąstymui būdingą veiksmo sistemų struktūrinių elementų diferenciaciją, kuri gerokai peržengė Marshallo nubrėžtas ribas. Analitiniu požiūriu Marshallas nepakankamai aiškiai atskyrė veiksmui būdingo racionalumo normą ir vertybių elementą – laisvosios iniciatyvos koncepcijoje jie pateikiami apibendrinta forma. Šita skirtis labai aiški Pareto teorijoje – tai loginis ir neloginis elementai. Kartu galutinių tikslų elementas aiškiai atskiriamas nuo tarpinės priemonių-tikslų dalies. Pastarasis savo ruožtu diferencijuojamas į tris smulkesnes dalis, kurių perskyrimo linijų Marshallas aiškiai neapibrėžė. Tiesą sakant, vientisa veiklos ekonominė kategorija ištrynė šias ribas ir visiškai panaikino dominavimo galios elementą. Be to, ir pats aukščiausiųjų vertybių veiksnys skaidomas į tris būdingus elementus: galutinius tikslus bendrąja prasme, vertybines nuostatas ir pastarųjų elementų (kiek jie yra relevantiški bendruomenės nariams) derinį. Galiausiai atkreipiamas dėmesys į reiškinių, iki šiol nepakankamai įvertintą, bet empiriškai labai svarbų Pareto koncepcijai, analitiniu požiūriu laikomą esminiu Durkheimio teorijos elementu. Tai ritualinis veiksnys. Taigi, nors Pareto prielaidos mažai kuo skyrėsi nuo Marshallo pradinių principų, tačiau, analizuojant jo pasiektą raidos lygmenį ir žvelgiant iš nūdienos pozicijų, pastebima labai ryški pažanga lyginant su Marshallu.

Durkheimas

Durkheimas žengia toliau nei Pareto, pateikdamas pirmąją brandžią teorinės jungties formą. Nesuklysimė pažymėję, kad jie abu, netgi iš pat pradžių, domėjosi labai panašiais klausimais. Tačiau sąvokos, kurias jie vartojo savo analizėje, taip ryškiai skyrėsi, jog iki šiol manyta, kad nedaug kas juos sieja vieną su kitu, nebent abiem autoriams bendras sociologo vardas.

Durkheimas niekada specialiai nesidomėjo ekonominės teorijos problemomis. Tačiau jo ankstyvasis empirinis darbas, kaip matėme, tiesiogiai susijęs su ekonominio individualizmo klausimais. Be to, teorinės sąvokos, kurias vartojo Durkheimas, nagrinėdamas šias problemas, turi daug bendrų sąlyčio taškų su utilitarine koncepcija. Ir vis dėlto šie akivaizdūs panašumai tuo ir baigiasi.

Nors Durkheimio požiūris yra labai artimas veiksmo sistemos principams, jis buvo formuluojamas savitu būdu. Tiek *Darbo pasidalijime*, tiek *Savižudybėje* utilitarinių teorijų empirinės kritikos metodologinis pagrindas yra tezė, kad šios teorijos pagrįstos paviršutiniška teleologija. Šio tyrimo požiūriu tai reiškia, kad Durkheimas neperžengia utilitarinės dilemos slenksčio, tačiau, akivaizdžiai atsisakęs spręsti šią problemą, jis priverstas grįžti prie radikalių pozityvistinės alternatyvos ištakų. Subjektyviaja prasme tai reiškia, jog įtakojantys veiksniai neišvengiamai atsiskleidžia kaip išorinio pasaulio faktai – tam tikros žmogaus veiklos sąlygos. Tai "išorinių veiksmų" ir "savaržymų" kaip "socialinių faktų" kriterijaus atsiradimas.

Tačiau *Savižudybėje* toliau plėtojant empirinę kritiką (pradedant utilitarinės koncepcijos analize ir baigiant teorijomis, kurios apėmė paveldimumo ir aplinkos elementus), iškilo naujų problemų. Nes išorinių veiksmų ir savaržymų kriterijus šiuos elementus neabejotinai priskyrė faktams – priešpriešais aktoriui. Socialiniai faktai tapo liekamuoju dydžiu, kuris pasiekiamas eliminavimo būdu. Atsižvelgiant

į tai, išskirti neutilitariniai veiksmo aspektai – atitinkami faktai aktorius atžvilgiu, kurie nėra susiję su paveldimumo arba gamtinės aplinkos aspektais. Vadinasi, išryškėjo kitas aplinkos veiksnys – *milieu social*.

Formuluotės, kurios ir dabar neabejotinai siejamos su Durkheimu vardu – “visuomenė yra tikrovė *sui generis*”, lygiai tiek “dvasinė” realybė arba organiška “kolektyvinių vaizdinių” visuma – buvo sudarytos, kaip galima įsitikinti, mėginant apibrėžti šią liekamąjį dydį. Tokias pastangas, ypač jungties tendenciją, derėtų laikyti veikia netiesioginiu problemos ignoravimu negu veiksmo schemas, kurią iš pat pradžių formulavo Durkheimas, tolesniu išplėtojimu.¹¹ Šiuo požiūriu jis liko akligatvyje.

Galiausiai rastas išėjimas iš šio akligatvio. *Socialinių* suvaržymų ir natūralistinio priežastinio sąlygotumo atskyrimas buvo lemiamas žingsnis šia kryptimi. Socialinė *milieu* nusako visumą sąlygų, kurių negali valdyti pavienis individas, bet jos apskritai nėra nepriklausomos nuo žmogaus valingų pastangų. Reikia pripažinti, kad šiuo požiūriu jos išskirtinė savybė tampa normatyvinių taisyklių visuma, kurią paremia sankcijos.

Iki šio analizės momento, atmetęs utilitarinę teleologiją, Durkheimas aktorių apibūdina vis dėlto kaip pasyvų veiksnį – analogiškai mokslininkas tyrinėja savo situacijos sąlygas. Kaip tik todėl jam visiškai nepavyksta išvelgti voliuntaristinio veiksmo aspekto bei tikslų reikšmės. Tačiau kitas žingsnis iš esmės keičia tokią padėtį. Pripažįstama, kad sankcijų baimė yra tik šalutiniai motyvai, paremiantys institucinių normų laikymąsi; giluminiai motyvai susiję su moralinės pareigos jausmu. Iš to, kas pasakyta, aiškėja, jog suvaržymų sfera pirmiausia nusako moralinę pareigą; kartu socialiniai suvaržymai aiškiai atskiriami nuo gamtinių faktų. Nuo šiolei socialinė tikrovė yra kažkas daugiau nei liekamasis dydis.

Dėl šios priežasties Durkheimas grįžta prie veiksmo sistemos voliuntaristinio aspekto, kurį jis buvo visiškai išleidęs iš akių, atmesdamas utilitarinę teoriją. Iš tiesų, tai sintezė, kuri įveikia ir tezę, ir antitezę. Nes moralinės pareigos sąsajos su norma yra ne kas kita, kaip aiški vertybinių nuostatų išraiška aukščiau apibrėžta prasme. Tačiau kadangi Durkheimui socialinė *milieu* yra integruota tokių normų sistema, tai jo teorijoje išryškėja bendroji aukščiausiųjų vertybinių nuostatų struktūra. Įveikus utilitarinės koncepcijos individualizmą, belieka susigrąžinti vertybių sampratą. Durkheimas, laipsniškai peržiūrėjęs savo pradinę sociologinę teoremą, pateikė labai panašią formuluotę kaip ir Pareto: socialinis elementas iš esmės yra nuoroda į vertybių sistemą.¹²

Tačiau reikėtų nurodyti vieną reikšmingą skirtumą. Pareto, nuosekliai plėtodamas priemonių-tikslų schemą ir ją apibendrinamas racionaliame lygmenyje, socialinį elementą apibrėžė kaip “tikslą, kurio turėtų siekti visuomenė”. Durkheimu požiūris buvo kitoks. Daugiausia dėmesio skiriama ne tiek priemonių-tikslų schemai apibendrinti veiksmo sistemų atžvilgiu, kiek individui ir jo veiklai socialinėje sferoje, todėl ir toliau analizuojami šios sferos elementai. Pastebėta labai svarbi socialinės aplinkos savybė – bendroji normatyvinių taisyklių visuma. Paskui Durkheimas atskleidė, jog moralinės pareigos jausmas dažniausiai išplaukia iš individų paklusimo nustatytoms taisyklėms motyvų, ir galiausiai išvelgė, kad bendroji taisyklių sistema remiasi bendrąja vertybių sistema.

Taigi Durkheimą domino institucinis veiksmo sistemų aspektas, kuris Pareto schemeje išliko latentiškas, nors apie tai ir būta aiškių užuominų empirinėje jo analizėje. Tuo tarpu Durkheimas ryškiai apibrėžia jį kaip iškilų bruožą veiksmo sistemų struktūrose, atsižvelgdamas į joms būdingą priemonių-tikslų schemą. Būdingame priemonių-tikslų sąryšyje išryškėja mažų mažiausiai dvipusė (kaip ir Weberio analizėje) veiksmo normatyvinė orientacija: tiek į veiksmingumo normas, tiek į legitimumo normas.

Savo ruožtu ši naujoji orientacija leidžia sugrąžinti į schemą “interesų” forma utilitarinius elementus, kurie apskritai išcentriškai vengia normatyvinės kontrolės. Labiausiai pastebima tokio pobūdžio formuluotė jau minėtame Durkheimu veikale susijusi su *anomie* sąvoka.¹³ Ji stebinančiai panaši į Pareto “interesus” junginių liekanų atžvilgiu. Tačiau, apskritai kalbant, palyginti mažai dėmesio skirta

¹¹ Buvo parodyta, jog kolektyvinių vaizdinių samprata rėmėsi šia schema, tačiau ne tiek priemonių-tikslų analize, kuri buvo plėtojama, pavyzdžiui, VI sk., kiek savita racionalistinės išraiškos, kurią jai suteikė Durkheimas, versija.

¹² Žr. X sk., p. 381 ir toliau.

¹³ Žr. VIII sk., p. 334 ir toliau.

būdingai priemonių-tikslų schemai (ypač tarpinės dalies aspektams). Vadinasi, šios schemas elementų išskyrimas, kuris buvo pastebimas Pareto analizėje, minėtame Durkheimo darbe išliko latentiškas. Jo paties tolesnis veiksmo schemas plėtojimas laikytinas originaliu įnašu, tačiau neabejotinai pasukta kita kryptimi, apimant aspektus, kurie teoriniu požiūriu buvo latentiški Pareto analizėje.

Reikšmingos naujosios krypties užuomazgos atsiranda Durkheimo religijos sociologijoje.¹⁴ Atsižvelgiant į jo savitą anksčiau išsakytos subjektyviosios nuostatos pobūdį, nestebina, kad iš pradžių Durkheimas mėgina atsakyti į klausimą, kokia “tikrovė”, t.y. kokios faktų rūšies empirinės nuorodos aktoriui, pagrindžia religines idėjas. Tačiau nors šis klausimas formuluojamas remiantis anksčiau priimtomis prielaidomis, pateikiamas atsakymas yra visiškai naujas. Pažymėtina, jog institutų sąvokos interpretavimas pamažu keitėsi: iš pradžių socialinė *milieu* priskiriama “gamtos” faktų kategorijai ir galiausiai apibūdinama kaip moralinės pareigos taisyklių visuma. Ir vis dėlto šios taisyklės laikomos empiriniais faktais, kurių svarbą nusako būdingas jų santykis su veiksmu, atliekantis priežiūros funkcijas.

Tačiau būdingi religinių idėjų objektai, jo nuomone, esti realybės, kurios turi vieną bendrą savybę – “šventumą”. Religijos teorijos daugiausia dėmesio skyrė tam tikroms “įsivaizduojamoms” realybėms – dievams, dvasioms ir t.t. Tačiau Durkheimas atskleidė, jog ši savybė būdinga didelei konkrečių objektų grupei, taip pat veiksams, asmenims tam tikrose situacijose ir pan. Kaip tik dėl to ir kyla klausimas, kas sujungia visus šiuos šventus dalykus ir įgalina paaiškinti bendrąją šventumo savybę? Vienintelė savybė, sujungianti visus šventus dalykus, yra šventybė, kuri apskritai nėra susijusi su vidinėmis jų savybėmis – tai veikia ypatingas žmonių santykis su jais, “pagarbos” nuostata.

Jeigu toji išvada teisinga, pagarba šventiems dalykams kyla ne iš jų pačių, bet iš žmonių santykio su tam tikrais aspektais, kuriuos jie gerbia. Taigi ką galima pasakyti apie šio santykio prigimtį? Jis neišplaukia iš šventiems dalykams būdingų savybių, bet nurodo į simbolių sferą. Šventi dalykai laikomi šventais, nes tai yra simboliai kartu su bendrąja simboline nuoroda į šventos pareigos šaltinį. Toksai simbolinis santykis yra visiškai naujas iki šiol gvildentos veiksmo teorijos aspektas.¹⁵

Pagaliau kyla klausimas, kas gi yra šita bendroji simbolinė nuoroda? Tai turi būti, sako Durkheimas, kažkas tokio, ką mes gerbiame šia ypatinga prasme, o šia prasme mes gerbiame *tik* moralinį autoritetą. Vadinasi, šventų dalykų šventybės ištakos yra tos pačios, iš kurių išplaukia ir įsipareigojimai moralinėms taisyklėms. Tai vadinama “visuomene”. Šių savybių, anksčiau laikomų visiškai nesuderinamais žmonių gyvenimo aspektais, jungtis buvo geniali Durkheimo pastanga, kurios poveikis ištis akivaizdus.

Tačiau šią analizę reikia tęsti toliau, įvardijant problemas, kurias paliko įsisenėjęs Durkheimo pozityvizmas. Visuomenė šiame kontekste nėra konkreti realybė; tai jokiū būdu nėra konkreti žmonių visuma jų tarpusavio santykių požiūriu. Tai yra “moralinė tikrovė”. Tolesnė analizė atskleidė, jog religinės idėjos susijusios su žmogaus pažinimo galių priklausomybe nuo tam tikrų neempirinių pasaulio požymių, kurie Weberio tyrinėjimuose specialiaja prasme vadinami “antgamtiniais” aspektais. Šios idėjos sietinos su ypatingomis “aktyviosiomis nuostatomis”, kaip jas pavadino profesorius Nockas, kurias iš dalies šios idėjos įtakoja, tačiau savo ruožtu ir šios nuostatos daro įtaką toms idėjoms. Tokios aktyviosios nuostatos ištis prilygsta anksčiau aptartoms aukščiausiųjų vertybių nuostatoms ir, jeigu jos pagrindžia “visuomenę” Durkheimo nusakyta prasme, tuomet jos yra bendrosios vertybinės nuostatos. Šventybės *pradžia* yra antgamtiškumas; su šiuo reiškiniu susiję mūsų simboliniai vaizdiniai yra šventi dalykai; pagarbos nuostata jiems, drauge su pagarba moralinei pareigai, – tai mūsų aukščiausiųjų vertybinių nuostatų, kurių socialumą išreiškia jų bendrumas, atitinkmuo.

Dar daugiau. Aktyviosios nuostatos, susijusios su religinėmis idėjomis, atsiskleidžia ne tik “idėjose”, bet ir tam tikruose veiksmuose arba “elgesyje”, – tokie veiksmai turi bendrąją šventybės požymį ir įteisina santykį su šventomis realybėmis. Visus tuos “šventumą patvirtinančius veiksmus” Durkheimas vadina ritualais. Tai yra veiksmai pačia griežčiausia prasme – būdai, kuriuos pasirenka aktorius, siekdamas specifinių tikslų. Kaip pažymi Durkheimas, jie yra dalis *vie sérieuse*.¹⁶ Tačiau nuo anksčiau

¹⁴ Žr. XI sk.

¹⁵ Jis buvo įtrauktas į Pareto analizę, tačiau nuosekliai neapartas sistemiškame teoriniame kontekste.

¹⁶ Žr. *Formes élémentaires*, p. 546.

nagrinetų veiksmų jie skiriasi dviem reikšmingais atžvilgiais. Tai šventi veiksmai, kurie atsiskleidžia esant tik specifinėms sąlygoms ir pabrėžtinai atsiriboja nuo įprastų utilitarinių naudos išskaičiavimų – šiems veiksams būdinga “ritualinė nuostata”. Be to, jie suteikia galimybę atitinkamai panaudoti šventus simbolius; tai pavadinta simboline priemonių-tikslų sąveika. Tiedu atžvilgiai, vertinant veiksmui būdingo racionalumo normos požiūriu, atskleidžia, jog šie veiksmai nėra iracionalūs, bet veikiau neracionalūs. Vertinimo pavyzdys šiuo atveju paprasčiausiai negalioja.

Pagaliau ritualas Durkheimio teorijoje nėra tik vertybinių nuostatų išraiška, funkcinio atžvilgiu jis esmingai susijęs su tam tikra socialinio “solidarumo” forma, akivaizdžiai atgaivinančia ir stiprinančia bendrųjų vertybių elementus, kurie pasaulietinės veiklos struktūroje yra daugiau ar mažiau latentiški. Šis santykis dar kartą ryškiai atskleidžia išcentriškas “interesų” tendencijas Durkheimio koncepcijoje. Ritualas – tai vienas pagrindinių gynybinių mechanizmų visuomenėje, nukreiptas prieš *anomie* tendenciją.

Taigi Durkheimas nenuilstamai plėtojo savo apmąstymus apie visuomenę. Konkrečios tikrovės sampratą keitė veiksmo elementų struktūra, egzistuojanti tik “individų sąmonėje”. “Gamtos faktus” (kaip socialinio veiksmo sąlygas) pakeitė bendrųjų vertybių sistema, apimanti ir neempirinę nuorodą. Pastaroji tendencija pasiekė kulminaciją sociologinėje Durkheimio epistemologijoje. Šitaip atsisakyta pozityvizmo metodologijos, tačiau kartu iškilo naujų problemų. Šiuo atveju tai buvo išties nuosekli idealistinio pobūdžio tendencija, kurios kraštutinė forma akivaizdžiai ignoravo voliuntaristinę veiksmo sampratą. Reikia pripažinti, kad esminius jos privalumus voliuntaristinės veiksmo teorijos atžvilgiu daug ryškiau atskleidė Weberio sąvoka *Wertbeziehung*, išskyrusi santykinumo elementą pažinime ir suteikusi pradinį atskaitos tašką socialinių faktorių analizei.

Svarbu pažymėti, jog šiai analizei reikšmingais atžvilgiais Pareto teorijoje nėra tokių svarbių principų, kurie būtų nesuderinami su Durkheimio koncepcija ir *vice versa*. Šių teorijų skiriamieji požymiai vienas kitą papildo; jie pasiskirstę įvairiuose lygmenyse, kuriuose įvardijami veiksmo struktūros elementai. Pareto išplėtojo¹⁷ – šito nepavyko padaryti Durkheimui – būdingos tarpinės dalies vidinę diferenciaciją ir aukščiausiųjų vertybių aspektą, nepriklausomai nuo jų integravimo į bendrąją sistemą. Durkheimas savo ruožtu nuodugnai atskleidė institucinių elementų vaidmenį būdingo priemonių-tikslų sąryšio atžvilgiu ir išplėtė aukščiausiųjų vertybių sistemos bei jos raiškos formų struktūrinę diferenciaciją, kurios stigo Pareto analizei.

Šiuos skirtumus išryškino šventumo, simbolių vaidmens ir jų santykio su ritualiniu veiksmu bei jo funkcijomis sąvokos. Šventumo sąvoka aprašoma, įvardijant neempirinę aukščiausiųjų vertybių nuorodą, taigi vertybinių nuostatų santykis su “idėjomis” yra daug aiškesnis negu Pareto teorijoje. Be to, simboliniai santykiai, kaip esminis antgamtiškumo vaizdinių aspektas, padeda atrasti – kartu su šventybės sąvoka – analitinį raktą, nuosekliai įvertinant tam tikrą veiksmų tipą, ritualą, kurį Pareto laikė svarbiu empiriniu elementu, tačiau į savo vientisą teorinę struktūrą neįtraukė. Šias Durkheimio sąvokas derėtų laikyti tolesniu Pareto formuluotų neloginio veiksmo ir sentimentų kategorijų turinio detalizavimu.

Kad konceptualiniai elementai, kurie buvo išskirti, analizuojant Pareto ir Durkheimio darbus, neabejotinai priklauso *tai pačiai* teorinei paradigmai ir kad šios teorijos tikrai papildo viena kitą, įtikinamai patvirtina galimybė įrodyti, kad *visi* šitie elementai, taip pat ir kai kurie kiti, yra aptinkami Weberio analizėje. Tokia išvada yra teisinga, nepaisant to, jog Weberio darbai visiškai nepriklausė nuo šių dviejų autorių ir kad jis su nepasitikėjimu žvelgė į metodologinę pretenziją sukurti vientisą teorinę sistemą. Įsidėmėtina, kad šis vokiečių istorikas-ekonomistas kone identiškai, kaip ir neoklasicistas Pareto, nusakė ekonominio elemento struktūrinę padėtį ir kad Weberis (savo nuostatomis idealistas), remdamasis labai sudėtinga struktūrinių kategorijų sistema, apimančia religines idėjas, institucijas, ritualus ir vertybines nuostatas, *visais atžvilgiais* priartėjo prie analogiškų išvadų, kaip ir principingas pozityvistas Durkheimas. Galima pagrįstai tvirtinti, jog šiais esminiais atžvilgiais teorinės jungties pretenzija ne tik išsakyta kaip prielaida arba tikėtina kryptis, tačiau ji buvo įrodyta, remiantis empiriniais faktais. Suabejoti galima nebent tuo atveju, jei nuspręstume, kad čia pateikiama trijų autorių darbų interpretacija visiškai klaidinga ir kad tai yra faktų problema.

¹⁷ Socialinės naudos teorijoje.

Weberis

Reikia manyti, jog pateiktoji Weberio kūrybos analizė pakankamai gerai išlikusi skaitytojo atmintyje – tai leidžia apsiriboti labai trumpa santrauka. Empiriškai jo kritika pirmiausia nukreipta prieš Marso istorinį materializmą, kuris analitiniu požiūriu iš esmės pratęsė, kaip matėme, utilitarinės koncepcijos versiją, pritaikytą istorinio konteksto analizei. Tuo tarpu Weberio išplėtotą alternatyvią vertybinių elementų vaidmens teoriją pirmiausia domisi religinių interesų derme, t.y. vertybinių nuostatų santykiu su metafizinių idėjų sistemomis. Tačiau visa tai svarstoma voliuntaristinės veiksmo teorijos, bet ne idealistinio emanacionizmo kontekste. Weberio analizėje vertybės atlieka savo vaidmenį sudėtingame sąveikos su kitais veiksmo sistemos elementais procese, neteigiant, kad jos prasčiausiai “tampa realios”. Šiuos klausimus jis labai kruopščiai aptaria savo empirinėse studijose, gvildendamas religinės etikos santykius su ekonomine veikla.¹⁸

Religinių idėjų socialinis vaidmuo nėra paprasčiausias emanacijos procesas – ši metodologinė nuostata nukreipta prieš pažiūras, išplaukiančias iš idealistinės filosofijos.¹⁹ Tokioms pažiūroms būdinga tai, kad jos nepripažino bendrųjų sąvokų statuso arba jų pagrindimo galimybės socialinio veiksmo lygmenyje. Kritikuodamas šią tendenciją, Weberis atkakliai gynė bendrųjų teorinių sąvokų būtinybę, siekiant įrodyti bet kurį objektyvų empirinį teiginį bet kuriame lygmenyje.

Ryžtingai atmesdamas panašius požiūrius į socialinių mokslų logiką, jis vis dėlto rūpestingai išsaugojo kai kuriuos svarbius jų elementus ir nuosekliai pritaikė juos savo analizėje. Nesunku suvokti reikšmingą idealistinių intuityvizmo teorijų vaidmenį, nurodant subjektyvų veiksmo teorijos aspektą ir pagrindžiant subjektyvaus požiūrio būtinumą. Laisvės samprata išsaugojo būdingo racionalumo normą kaip esminį veiksmo principą. Organiškas intuityvizmo principas vertybinio prado sąvoką išlaikė dvipusių santykių kontekste, *Wertbeziehung*, – kaip metodologiškai būtiną teorijai ir kaip esmingą pačiam veiksmui. Svarbu pažymėti, jog bendrųjų sąvokų metodologinis pateisinimas ypatingai svarbus pačiai veiksmo sampratai, nes mokslas ir veiksmo racionalumas neperskiriamai susiję vienas su kitu.

Kartu dėl priežasčių, kurios jau buvo aptartos, Weberiui iškilo, žvelgiant iš dabartinių pozicijų, dvi rimtos metodologinio pobūdžio problemos. Pirmiausia, mėgindamas nustatyti gamtotyros ir socialinių mokslų *loginio* pobūdžio perskyrą, kurios šio tyrimo požiūriu negalima nustatyti, jis buvo linkęs idealizuoti bendrąsias sąvokas tose sferose, kuriose sunkiausiai išvelgiamas bendrosios teorinės sistemos, iš principo nepaklūstančios idealizacijai, vaidmuo. Antra, minėtoji priežastis ir tai, kad bendrosios sąvokos jam buvo tiesiog liekamasis dydis, neleido išvelgti aspekto, kuris šiame kontekste laikomas esmine perskyra tarp hipotetiškai konkrečių tipinių sąvokų bei jų empirinio apibendrinimo ir, kita vertus, bendrosios teorinės sistemos kategorijų. Tik pirmosios sąvokos paklūsta idealizacijai socialinėje sferoje; tai sietina su stipriai išreikšta organistine nagrinėjamo dalyko prigimtimi.

Taigi išsamus bei nuoseklus Weberio teorizavimas buvo nukreiptas kita linkme, kuri skyrėsi nuo pagrindinių šio tyrimo uždavinių, mėginant sistemiskai klasifikuoti socialinės sąveikos struktūrinius

¹⁸ Žr. XIV ir XV sk.

¹⁹ Žr. XVI sk., p. 581 ir toliau.

* Talcotto Parsonso *voliuntaristinės veiksmo teorijos* smulkiausias ir nedalomas socialinio veiksmo vienetas vadinamas elementariuoju veiksmu. Tokie veiksmai suvokiami kaip deriniai, sudarantys sudėtingesnes veiksmo sistemas. Konkrečios veiksmo sistemos yra organiškos kaip tik dėl to, kad jos turi struktūriniu ir analitiniu požiūriu emergetines savybes, kurios išnyksta šitas sistemas skaidant į vienetines dalis. Pastaruoju atveju paliečiame esminį Parsonso socialinio veiksmo teorijos punktą: ekonominio racionalumo arba vertybių integracijos pradmenų negalima laikyti elementariųjų veiksmų savybėmis, *nepriklausomai* nuo jų organiškos sąveikos su kitais veiksmo elementais konkrečioje veiksmo sistemoje. Čia vartojamas žodis *emergetinis* turi griežtai apibrėžtą empirinę reikšmę (stebimų faktų, požymių ir savybių išskyrimas). Kiekviena aktualiai ar hipotetiškai konkreti visuma, kaip nuorodų sistema, privalo turėti savybes. Tai yra neišvengiama mąstymo apie realybę išvada, fenomenologinis faktas. Konkrečioje nuorodų sistemoje atpažįstamos tam tikros savybės, jų deriniai ir sąryšiai, kuriais remiantis pavyksta tinkamai apibūdinti tiriamąjį reiškinį. Nesunku suvokti, jog pagrindžiant organinį reiškinį, atitinkamų savybių skaičius gali augti kartu su jo sudėtinių dalių apibendrinimu.

Kitai variant, emergetinės savybės ir jų empirinis pagrindžiamumas yra esminis veiksmo sistemos būvis. Akivaizdu, jog Parsonsas nepritartų nuomonei, kad galutinis relevantiškas vienetas – tai elementarusis veiksmas su savo “pradinėmis” savybėmis, tuo tarpu emergetinės savybės yra “išvestiniai”, arba “išsivaizduojami”, dydžiai. (Lygiai taip galima įrodinėti, jog elementarusis veiksmas esti iliuzija!) Parsonso įsitikinimu, tokia nuomonė būtų griežtas atsiribojimas nuo empirinio mokslo pagrindo – metafizinis atomizmas. (*Vert. past.*; žr. ten pat, p. 748 – 751.)

idealiuosius tipus.²⁰ Tačiau, nepaisant nurodytų metodologinio pobūdžio problemų, atlikta analizė leidžia išvengti bendrosios veiksmo sistemos struktūrinę schemą, kuri išryškėja kertiniuose Weberio kūrybos punktuose; šita schema – nors jis nėra linkęs pripažinti jos sisteminio rišlumo – esmingai įtakojo originalias – ir teorines, ir empirines – Weberio išvadas. Taigi bendrųjų sąvokų srities problemišumą, kurį atskleidė ankstesnioji analizė, liudija tasai faktas, jog iš *tiesų* Weberio nuoseklus mąstymas įtraukia skirtingus tipus, kurių tikimybę pagrindžia nuodugni analizė. Nebūtina pakartotinai pristatyti šios bendrosios sistemos struktūrinių principų ir metodų, kuriais remdamasis Weberis apibrėžė savo elementus, taip išsamiai kaip analizuojant Marshallą ir Pareto. Analitinė atskaitos pradžia vėlgi yra būdingo racionalumo modelis, kurį įkūnija veiksmingumo norma. Šitaip nustatomi iš esmės tie patys santykiai su paveldimumo ir aplinkos elementais, kurie buvo išskirti jau minėtais atvejais. Būdingo priemonių-tikslų sąryšio tarpinės dalies skirtumų apibūdinimas iš esmės nesiskiria nuo Pareto struktūrinės analizės.²¹ Specialiųjų ir ekonominių elementų perskyra tokia pati kaip ir ankstesnioji, ir be to, labai aiškiai apibrėžta. Ekonomikos ir politikos santykis apima sudėtingesnius klausimus, tačiau, į šį kontekstą Weberio pavyzdžiu įvedus valdžios sampratą, labai aiškiai atsiskleidžia dominavimo galios įtaka, įgyvendinama įvairiomis priemonėmis ir, kita vertus, išryškėja būdinga riba, leidžianti šias priemones sieti su įprastinėmis ekonominės analizės kategorijomis.

Aukščiausiųjų vertybių veiksnys į Weberio analizę pirmiausia įtraukiamas kartu su vertybinių nuostatų sistemomis, siejant jas su religinėmis idėjomis. Šio veiksnio, kaip būdingo priemonių-tikslų sąryšio galutinių tikslų, statusas teoriniu požiūriu atpažįstamas santykyje su racionalaus veiksmo – *zweckrational* ir *wertrational* – tipais. Tuo tarpu institucinio santykio su būdingu priemonių-tikslų sąryšiu aspektus įvardija legitimios tvarkos sąvoka – Durkheimo taisyklių, įgijusių moralinio autoriteto galią, tiesioginis atitikmuo. Galiausiai neempirinę “religinę” nuorodą apibūdina terminas *charizma* arba tai, ką Durkheimas vadino šventumu. Gvildenant šiuos santykius, išaiškėja vertybinių nuostatų, kurias Weberis šiame kontekste dažniausiai vadino religiniais interesais, ir religinių idėjų tarpusavio sąveika. “Prasmės” klausimo aptarimas šių idėjų, taip pat tikrovės reiškinių bei įvykių, atžvilgiu atskleidžia esminį simbolinių formų vaidmenį, ir Weberis neabejotinai čia išvengia veiksmų tipą, kuris įtikinamai susieja ir charizmą, ir simbolines formas, t.y. ritualą. Šitų aspektų Weberis negvildeno taip išsamiai kaip Durkheimas, tačiau aiškiai įvardijami visi Durkheimo analizės elementai.

Visais šiais atžvilgiais Weberio ir Durkheimo analizės panašumas yra akivaizdus.²² Svarstant šiuos klausimus, randami trys pagrindiniai skirtumai – tai nėra prieštaravimai, bet veikia skirtingi akcentai. Jei Durkheimo teorijoje ritualo funkcijas nusakančios sąvokos yra esminės ir aiškiai išplėtos, tai Weberio darbuose – dažniausiai numanomos. Antra, vertybinių nuostatų ir antgamtiškumo idėjų tarpusavio santykiai, kurie turėjo būti išvesti iš atitinkamų Durkheimo sąvokų, aiškiai apibrėžiami Weberio analizėje, kuri įgalina tiesiogiai patikrinti Durkheimo koncepcijos išvadas. Trečia, Weberio pranašavimo tipų teorijoje vertybių aspektams skiriamas vaidmuo kaitos procesuose iš *status quo* – šiuo požiūriu Durkheimo analizėje būta tik numanomų nuorodų – tampa esminiu analizės vienetu, kartu patikslinančiu akivaizdžiai vienpusišką supratimą, kuris atsiranda dėl paties Durkheimo nebaigtos analizės.

Pagaliau Weberio darbuose aptiksime dar vieną emergentinę veiksmo sistemų savybę, kuri pavadinama vertybinių nuostatų “išraiškos būdais”, – iki šiol niekas jos nebuvo įvardijęs. Aišku, kad tai emergentinio pobūdžio savybė tiek teoriniu, tiek metodologiniu požiūriu. Weberio tyrime ji plėtojama viename kontekste: kaip veiksmo orientacija į skonio normas. Tačiau Tönnieso atveju tas pats analizės

²⁰ Tai yra formalioji sociologija, kaip ją suprato Simmelis. Žr. Simmel G., *Soziologie*, Leipzig: Duncker und Humblot, 1908, I sk.

²¹ Žr. XVII sk., p. 653 ir toliau.

²² Žr. XVII sk., p. 661 ir toliau.

* Atkreiptinas dėmesys į tai, kad Weberio schema apima ne tik racionalaus veiksmingumo bei legitimumo normas, bet ir trečiąjį tipą – papročio (*Brauch*) normas. Terminas žymi veiksmo vienodumą arba pasikartojimą, jeigu iš principo tai nėra susiję su pirmųjų dviejų normų poveikiu praktinei veiklai. Paprotys įvardijamas kaip veiksmo *orientacijos* pasikartojimas. Vadinasi, tai nėra paprasčiausias socialinio veiksmo faktų pasikartojimas. Nesunku suvokti, jog šis požymis siejamas su “gero skonio” pavyzdžiais visuomenėje. Tai nuoroda ne tik į maisto, aprangos, kasdienių įpročių ir pan. dalykus, bet ir “meno”, “rekreacijos” bei kitų gyvenimo sferų pavyzdžius. (*Vert. past.*, žr. ten pat, p. 677 – 683.)

būdas padeda išvelgti institucinius *Gemeinschaft* aspektus: čia aptariamoms normoms turi būdingą moralinį aspektą, todėl negali būti laikomos paprasčiausiomis skonio orientacijomis.

Šitaip apibūdinti bendrosios veiksmo sistemos struktūriniai elementai skirstomi į tris gana aiškiai apibrėžtas grupes. Pirmąją grupę sudaro paveldimumo ir aplinkos elementai, kurie subjektyviai išreiškiami kaip galutinės veiksmo priemonės bei sąlygos ir kaip nežinojimo bei "determinuotos" klaidos ištakos. Moksliniu požiūriu, šių elementų vaidmenį galima apibrėžti kategorijomis, kurios nesiremia subjektyvia nuoroda.²³ Pastarieji elementai yra duomenys veiksmo analizės mokslams.²⁴ Jų esminių savybių ir poveikio žinojimas sudaro "permanentiškai galiojančias nuosėdas" socialinio veiksmo teorijoje – šį faktą ignoravo radikaliosios pozityvistinės socialinės teorijos.

Kitos grupės elementai išsidėstę būdingų priemonių-tikslų tarpinėje dalyje. Ši struktūrinė grupė sudaro utilitarinės pakraipos teorijų permanentiškai galiojančias nuosėdas. Utilitarinės minties diskretiškumas neleido pakankamai nuosekliai diferencijuoti tos dalies vidinę struktūrą, tačiau esminiai jos požymiai yra aiškūs. Joms visoms būdinga bendroji veiksmo racionalumo samprata sudaro specialųjį elementą. Socialiniame lygmenyje utilitarinės pakraipos teoretikai, remdamiesi prigimtinio interesų identiteto samprata, apibrėžė ekonominį elementą. Konceptualių požiūriu išstobulinta forma atsiranda kartu su moderniosios ekonominės teorijos kraštutinės naudos analize, pradedant Jevonsu ir Marshallu. Tuo tarpu klasikinį dominavimo galios apibrėžimą, grindžiamą utilitariniais principais, pateikė Hobbesas, ir nuo šiol, nepaisant atsiradusio nepasitikėjimo prigimtinio interesų identiteto samprata, šis analizės elementas aptinkamas įvairiose mąstymo formose.

Trečiosios grupės elementai orientuoti į aukščiausiųjų vertybių sistemą – kaip tik todėl, kad tai integruota ir nepriklausoma nuo atsitiktinių utilitarizmo tikslų visuma. Kaip matėme, šiuos elementus išskiria pozityvistinė tradicija, t.y. jie formuojasi, irstant pozityvistinei tradicijai ir pereinant į voliuntaristinę veiksmo teoriją. Tam tikra jų struktūrinė išraiška visada buvo būdinga idealistinei tradicijai; veiksmo teorijos raidoje – tai permanentiškai galiojančios idealistinės nuosėdos. Nesunku pastebėti, jog iki šiol moderniosios socialinės minties pozityvistinis-idealistic dualizmas tiek metodologiniu, tiek teoriniu požiūriu išvystė pertrauktį, trukdančią integruoti šią elementų grupę kartu su kitais elementais į vientisą ir nuoseklia bendrosios veiksmo sistemos struktūrą. Tik atitinkamos idealistinės metodologijos nesėkmės, kurias atskleidė Weberio darbai, leido pastebėti šią pertrauktį ir pamąstyti dviejų išsiskiriančių kryptų suartėjimo galimybes.

Pagaliau yra elementas, kuris nepriklauso šioms trimis struktūrinėms grupėms, bet veikia išskiria kaip jungiantysis veiksnys. Tai elementas, kuris aptinkamas įvairiuose lygmenyse ir vadinamas "pastanga". Šiuo žodžiu pažymėtas integruojantis veiksnys, susiejantis normatyvinį ir sąlyginį veiksmo struktūros aspektus. Jis būtinas dėl tos priežasties, kad normos neįsitvirtina pačios savaime, bet tik remiantis veiksmo principais – kiek jos apskritai yra įgyvendinamos. Tai elementas, kurio analitinis statusas veiksmo teorijoje tikriausiai analogiškas energijos statusui fizikoje.

Išvados

Derėtų pažymėti, jog aukščiau aptartos schemas teiginiai ir argumentai, glaustai išdėstyti šio tyrimo pagrindinėje dalyje, nuosekliai pagrindžia (su viena išimtimi) penkias relevantiškas tezes. Išimtis yra ta, kad šio tyrimo galimybės neleido aprėpti visų empirinių įrodymų, kuriais rėmėsi minėtosios teorijos. Šių įrodymų nebuvo galima įtraukti į anksčiau aptartą schemą, tačiau pagrindinėje tyrimo dalyje mėginta pristatyti bešališką tokių įrodymų modelį. Pakankamai susidomėjęs skaitytojas likusius faktus suras pačių autorių veikaluose. Štai penkios pagrindinės tezės:

1. Visų keturių nagrinėtų autorių darbuose atsiskleidžia būdinga schema; savo *esminiais bruožais* tai yra *ta pati* bendrosios socialinės teorijos sistema, kurios struktūrinė išraiška pavadinta voliuntaristine veiksmo teorija. Teoriškai reikšmingi skirtumai šių autorių kūryboje padalijami į tris grupes:

a) terminų vartojimo skirtumai; skirtingai pažymėti tie patys dalykai (pvz., Pareto vadina "loginiu" tai, ką Weberis vadina "racionalių");

²³ Nusakoma psichologinių elementų terminais, kurie aptariami kitame skyriuje.

²⁴ Žr. kitą skyrių.

b) lygmenų skirtumai, kuriuos įvardija struktūrinė analizė, siekianti aiškiai apibrėžti pagrindinius elementus. Šiuo požiūriu Marshallo poziciją galima vertinti tik kaip pirmąjį bandymą peržengti utilitarinę schemą. Vis dėlto tai sisteminio lygmens, kuriam šioje studijoje skiriamas ypatingas dėmesys, pradžia;

c) formulavimo būdų skirtumai, atsiradę dėl nevienodų empirinių orientacijų ir skirtingų teorinių nuostatų. Jei Pareto teorijoje moralinis aspektas pirmiausia išryškėja kaip galutiniai tikslai, atitinkamas liekanų elementas, tai Durkheimo analizėje šis aspektas siejamas su institucinėmis normomis.

2. Ši bendroji sąvoka, kurios būdingos visiems išnagrinėtiems autoriams, sistema, kaip vientisa struktūra, yra naujas teorijos išplėtojimas, bet ne paprasčiausias tradicijų, kuriomis ji remiasi, pertekimas. Be abejo, tai nėra kūrimas *ex nihilo*, bet veikiau nuoseklus ankstesniųjų sistemų tam tikrų veiksnių ir elementų kritiško peregžaminavimo būdas, kuris labai glaudžiai susijęs su empiriniu stebėjimu ir tikrinimu. Iš tiesų, dėl skirtingų išeities pozicijų jau pats faktas, kad pateikiama iš esmės vientisa sistema, neleidžia kalbėti apie paprasčiausią ankstesniųjų sistemų pakartojimą. Visų pirma ji apima ne tik bendrus ankstesnių tradicijų elementus. Nors kiekviena pagrindinė jos elementų grupė iš dalies remiasi bent viena aptartąja tradicija ir esti kažkas daugiau nei paprasčiausia liekamojo dydžio dalis, tai negalioja sistemei visumai, kuri yra savarankiška, visa apimanti konceptualių elementų struktūra. Nė viena ankstesnioji sistema, kaip vientisas darinys, neprilygsta šiai išplėtotai struktūrai.

3. Šios teorinės sistemos plėtojimas kiekvienu konkrečiu atveju labai glaudžiai susijęs su esminiais empiriniais apibendrinimais, kuriuos formulavo aptariamieji autoriai. Įsidėmėtina, jog neigiamąją prasmę Marshallo empirinių nuostatų artimumas utilitarinės tradicijos orientacijai yra galimas tik dėl palyginti nežymaus atsiribojimo nuo jų teorinės sistemos. Pakanka šio esminio pavyzdžio: jeigu Marshallas, išvelgęs vienos bendrosios vertybių sistemos funkcijas, vėliau suprato skirtingų vertybinių sistemų galimybes, nebuvo lengva laikytis linijinio evoliucionizmo pažiūrų, kuriomis jis rėmėsi. Tuo tarpu Pareto ir Durkheimo atsiribojimas nuo pozityvistinių empirinių teorijų – linijinio evoliucionizmo, *laissez faire*, socialinio darvinizmo, religijos bei magijos kaip ikimokslo – labai glaudžiai susijęs su voliuntaristine veiksmo teorija. Viena vertus, ši teorija buvo plėtojama kartu su pozityvistinių teorijų kritika, kurią skatino nauji jų empiriniai atradimai ir išvalgos. Kita vertus, originalios jų teorinės išvalgos padėjo atskleisti naujus tikrovės faktus. Tas pačias pastabas galima pritaikyti ir Weberiui, tačiau jo kritika buvo dvipusė: nukreipta prieš idealistines, emanacionistines pažiūras bei atitinkamas empirines teorijas, kita vertus, prieš marksistinio istorinio materializmo pozityvistines tendencijas.

Aišku, kad šių trijų mąstytojų reikšmingos empirinės interpretacijos negalėjo būti tinkamai išplėtos ir formuluojamos nei pozityvistinėje, nei idealistinėje schemose. Todėl reikia suvokti, kad jų „teorijos“ iš tikrųjų nėra tik tokie blankūs teiginiai: „Socialiniai pokyčiai tam tikra prasme yra ciklų kaita“, „Savižudybes įtakoja socialiniai veiksniai“, „Protestantizmo etika akivaizdžiai įtakojo Vakarų ekonominę raidą“. Visi šie teiginiai pritaikomi ir kitoms schemoms. Čia paminėtas „empirines interpretacijas“ veikiau reikia suprasti kaip savitą šių autorių požiūrį į aptariamo reiškinio elementų tipus, pokyčius ir tarpusavio santykius – visa tai pagrindžia bendriausius teiginius. Juo giliau skverbiamasi į jų dalykinio aiškinimo detales, juo labiau išvelgiamos voliuntaristinės veiksmo teorijos sąvokos.

4. Vienas pagrindinių veiksnių, lėmusių voliuntaristinės veiksmo teorijos atsiradimą, yra socialinio pasaulio empirinių faktų stebėjimas, ypač patikslinimas ir papildymas stebėjimų, susijusių su tomis teorijomis, kurias kritiškai peržiūrėjo šie autoriai. Suprantama, tokio tyrimo apimtis neleidžia įtraukti visų empirinių duomenų, kuriuos pateikė nagrinėjami autoriai arba kuriuos būtų galima įtraukti. Vadinasi, šio teiginio empirinio pagrindimo galimybės nėra išsemtos. Tačiau tai patikimi duomenys. Visų pirma buvo nurodytas pakankamas skaičius tokių duomenų ir loginiu požiūriu jie yra pagrįsti. Antra, atsižvelgta į gausią kritiką, nukreiptą prieš šias empirines teorijas, ir parodyta, kad jai pritrūko išvadų tikslumo. Galiausiai atkreiptas dėmesys į konvergenciją, į tai, kad autorių, kurie rėmėsi pakankamai skirtingomis prielaidomis, darbai suartėja vientisoje teorijoje.

Nesunku suvokti, jog tikraja šio žodžio prasme konvergencija iš viso neegzistuoja: šioje studijoje ji atsiranda kaip pastanga tyrimo metu fiksuoti interpretacines klaidas. Taip pat nesunku pastebėti, nors tai ir kelia nuostabą, jog šita konvergencija esti atitinkamų klaidų, kurias išskyrė patys autoriai, kaupimo išdava. Ketinant aptarti bet kurią iš šių galimybių, naudinga pasvarstyti, kiek jos yra tikėtinos, atsižvelgiant į skirtingus elementus ir jų derinius.

Neįtikėtina, jog tai susiję su jiems būdingų vidinių jausenų atitikimu – krenta į akis didžiulis šių keturių autorių nepanašumas tais atžvilgiais, kurie nurodyti I skyriuje. Pavyzdžiui, Durkheimio vidinių įsitikinimų ištakos buvo antiklerikalinis, radikalus humanizmas, neretai sukeldavęs kandžią Pareto ironiją. Pagaliau individualistinio pozityvizmo, sociologinio pozityvizmo ir idealizmo socialinių teorijų kaip conceptualinių schemų skirtumai yra tokie dideli, kad galima atmesti kaip patikimą aiškinimą imanentiškos ankstesniųjų teorinių sistemų konvergencijos galimybę, netgi nesiremiant faktais. Kiekviena minėtoji teorinė sistema galėjo plėtotis bet kuria numanoma kryptimi – nebūta apibrėžtos krypties, vedančios į voliuntaristinę veiksmo teoriją. Įsidėmėtina, jog utilitarinė koncepcija galėjo būti išplėtotą (beje, taip ir įvyko) į radikalaus pozityvizmo, ypač natūralios atrankos ir psichologinio anti-intelektualizmo teoriją. Atitinkamai marksistinio istorinio materializmo kritika, iškelianti “idėjų” vaidmenį, galėjo realiai įgyti kraštutinę idealistinės emanacionizmo teorijos formą, kurią, beje, išplėtojo Sombartas.

Vadinasi, aptariant konvergencijos problemą, lieka kitos dvi galimybės. Viena vertus, konvergenciją galima aiškinti, atsižvelgiant į adekvatų teorijų ir faktų tarpusavio ryšį. Kita vertus, ji gali priklausti nuo būdingų europietiškos minties bendrosios plėtros bruožų, nesusijusių su mokslininkų stebimais faktais, tačiau bendrų visoms analizuojamoms intelektualinėms tradicijoms, kurios formavo voliuntaristinę veiksmo teoriją. Jokiu būdu neteigiama, kad stebėjimo faktų apskritai nereikia įtraukti – jie išties jau yra įtraukti, – viena aišku, pastarasis veiksnys pats savaime negali būti vienintelis arba adekvatus paaiškinimas.²⁵ Papildant šitas nuorodas, derėtų pažymėti: eliminuojantis faktų stebėjimas, kaip svarbus veiksmo teorijos susiformavimo komponentas, iš tikrųjų bus eliminuojanti veikla, jei egzistuos visiškai atsitiktiniai teorinės schemos ir faktų, kuriais ji remiasi, tarpusavio ryšiai. Nes relevantiškos analizės požiūriu pats veiksmas negali būti suprstas, jeigu stebint empirinius faktus stinga tikslumo. Tai būtų tolygu bendrąjį mokslo prigimties klausimą, nekalbant apie šią mokslinių idėjų konfiguraciją, aptarti remiantis visiškai skirtingu pagrindu negu čia išdėstyta pozicija, taigi visas tyrimas pasirodytų esąs nepatikimas.²⁶

²⁵ Galbūt tai yra bendrasis *Wertbeziehung* panašumo šaltinis, kuris pagrindžia tokio pobūdžio teorinį sutarimą.

²⁶ Tezė, kuri nusako šioje studijoje nagrinėtų autorių teorinę konvergenciją (remiantis tos pačios bendrosios socialinio veiksmo sistemos struktūra), yra tokia svarbi, kad, nevengiant įkyraus pasikartojimo, tenka atkreipti skaitytojo dėmesį į reikšmingas vietas, kurios fiksuoja pagrindines įrodinėjimo stadijas. Pirmiausia naudos teorijos ir veiksnio – dviejų esminių Marshallo elementų, laikomų savarankiškais vienetais, bet ne tarpusavyje susijusiais aspektais laisvosios iniciatyvos raidoje, kaip juos apibūdino pats Marshallas, – analitinę perskyrą tiesiogiai patikrino struktūrinės analizės, taikomos Pareto sistemai (VI sk., p. 264 ir toliau), rezultatai. IX sk. (p. 343 ir toliau) parodyta, jog subjektyviaja prasme veiksmo analizė, kaip mokslo metodologinė schema, taikytina tiek Durkheimio, tiek Pareto darbams. Išties šiuo požiūriu išnagrinėti patys svarbiausi Durkheimio teorinės minties vystymosi etapai. Tolesnė analizė (X sk., p. 381 ir toliau) parodė, jog norint adekvačiai suprasti Durkheimio vėlyvasias teorines nuostatas, vertybinius aspektus būtina skirti nuo būdingo priemonių-tikslų sąryšio tarpinės dalies elementų. Būdingo priemonių-tikslų sąryšio vidinės diferenciacijos analizę, išplėtotą nepriklausomai nuo bet kurio autoriaus, patvirtino atitinkami Pareto socialinės naudos analizės duomenys (VI sk., p. 241 ir toliau). Durkheimio religinių idėjų ir ritualo interpretacija bei jo suformuluotos sociologistinės teoremos variantas iš esmės aprašė tuos pačius elementus, kurie aptinkami Pareto teorijoje. Tačiau šiuo požiūriu Pareto nepakankamai aiškiai skyrė pagrindinius analizės vienetus. (Plg. VI sk., p. 256 ir toliau bei XI sk., p. 414 ir toliau. Žr. taip pat X sk., p. 386 ir toliau.)

Pagal XVII skyriuje nuodugnai parodoma, jog Weberio atlikta būdingos priemonių-tikslų sistemos analizė atitinka tą interpretaciją, kuri buvo plėtojama ir tikrinama Pareto atžvilgiu (VI sk.), tuo tarpu religinius reiškinius aprašančios bendrosios sąvokos visais atžvilgiais atitinka Durkheimio analizės kategorijas (XI sk.). Nors kai kurie reikšmingi struktūriniai elementai ryškiau atsiskleidžia vieno autorių kūryboje, kiti elementai – kitų autorių darbuose, lengva matyti, jog, išskyrus Marshallo analizę, kuri dar tik pradeda kritiškai peržiūrėti utilitarinę koncepciją, neatsirastų nė vieno elemento, apibrėžto ir patikrinto vieno autoriaus sistemoje, kurio nebūtų galima pritaikyti kitų autorių sistemoms. Jeigu šių trijų autorių interpretacija tinkamai pagrįsta, aiškėja, jog minėtais reikšmingais atžvilgiais visos trys teorinės schemos sudaro vieną bendrąją sistemą. Suprantama, kai kurių jų analizės elementų reikėjo atsakyti, siekiant atskleisti šią loginę seką.

Vengiant galimo nesusikalbėjimo, keletą žodžių derėtų pasakyti apie tą reikšmę, kuri čia skiriama terminui *įrodymas*. Griežtai kalbant, išvadą galima laikyti įrodyta:

- a) jei kiekvieną empirinį teiginį, iš kurio ji logiškai išplaukia, galima patikrinti, remiantis aiškiai apibrėžtu ir nedviprasmišku metodu;
- b) jei kiekvieną loginę seką atkarpą galima išvesti matematiškai tiksliai.

Neteigiama, kad ši konvergencija buvo įrodyta taip tiksliai. Kad čia nagrinėjami autoriai iš tikrųjų aprašė tuos aspektus, kuriuos šis tyrimas laiko esant jų formuluotėmis, galima patikrinti taikant nepriekaištingą metodą, t.y. skaitant jų tekstus.

Pažymėtina, jog tai pagrindinis šio tyrimo principas. Juo grindžiamas visos sistemos nuoseklumas arba jos nenuoseklumas. Jokių būdu nepavyktų paaiškinti šios konvergencijos kaip vientisos teorinės sistemos, jei neatsižvelgtume į tezę, kad tikslus tokių faktų stebėjimas ir interpretacija yra lemiamas principas.

Ši išvada nepaprastai svarbi dėl tokios priežasties: jeigu ji pakankamai pagrįsta ir teisinga (tikėtina, jog ši pretenzija argumentuotai įrodyta), tenka pripažinti, kad voliuntaristinės veiksmo teorijos sąvokos yra patikimos teorinės sąvokos. Kita vertus, neteigiama, kad pateiktos formuluotės yra baigtinės, kurių niekada nepavyks plėtoti toliau. Tačiau jos išlaikė patikrinimą, kurio metu buvo nubrėžta konceptualinė schema, naudinga empiriniam tyrimui. Taigi šitos sąvokos yra svarbus pradinis postūmis, kuris įgalina tolesnę teorinę veiklą, nes mokslas linkęs peržengti konkrečias teorines atskaitos ribas. Vadinasi, šios schemos pritaikymo klausimas nėra tolygus sudarymui utopinės programos, kuri įvardintų, ką socialiniai mokslai turėtų atlikti, tačiau iki šiol neatliko. Priešingai, tai reiškia ginti nuostatą, kuri liudija, jog tai, kas anksčiau argumentuotai buvo įrodyta ir padėjo nustatyti svarbius empirinius faktus, gali būti tinkamai panaudota ir plėtojama tolesnėje analizėje.

5. Visos keturios išvados, pateiktos kartu, įgalina empiriškai patikrinti šį specifinį klausimą, t.y. mokslinės teorijos vystymosi tezę, suformuluotą pirmajame skyriuje. Reikia pripažinti, jog neįmanoma suprasti mokslinės raidos procesų, kurie grindžiami kitokiais principais. Ypatingai akcentuota, jog šitų pokyčių nepavyktų argumentuotai paaiškinti:

a) kaip naujų empirinių faktų kaupiamojo proceso išdavos, kurią galima pagrįsti, neatsižvelgiant į problemų formulavimą ir interesus, susijusių su teorinių sistemų struktūrinėmis prielaidomis, pobūdį;

b) kaip išdavos visiškai "imanentiškų" procesų, plėtojančių teorinių sistemų prielaidas, nesiremiant empiriniais faktais;

c) tik kaip su mokslu visiškai nesusijusių veiksnių (autoriams būdingų psichologinių nuostatų, jų klasinių pažiūrų,²⁷ tautinės priklausomybės²⁸ ir pan.) padarinius. Tai patvirtina, jog teorinių sistemų struktūros ir faktų stebėjimo bei jų tikrinimo tarpusavio priklausomybės ryšiai yra nepaprastai svarbūs (nors, žinoma, tai nėra vieninteliai ryšiai).²⁹

Verta pažymėti, jog priėmus pastarąją išvadą, ypač derinant ją su keturiomis ankstesnėmis išvadomis, šią studiją teisėtai galima laikyti ne tik pozityvia pastanga suprasti konkrečias socialines teorijas bei jų plėtros pobūdį, bet ir pozityviu įnašu į socialinę raidą. Nes suprasti itin reikšmingus santykio su racionalių veiksmu aspektus – tai buvo pagrindinė atlikto tyrimo tema – tolygu suprasti empirinio pažinimo plėtros svarbą socialinių pokyčių kontekste; pažymėtina, jog racionalistinės krypties pozityvistai suabsoliutino šią svarbą. Ši išvada taikytina pažinti tiek socialiniam veiksmui, tiek gamtos reiškiniams. Vadinasi, nepaprastai svarbu atskleisti tokių procesų, kuriais remiasi pažinimo plėtra, ypač mokslinė jo atmaina, pobūdį, norint tinkamai įvertinti šio pažinimo socialinį poveikį. Be abejo, šis tyrimas neišsprendė tokių problemų, tačiau tikėtina, jog pozityviai padės jas spręsti.

Vertė Algimantas Valantiejus

Tačiau relevantiškų empirinių teiginių visuma yra pernelyg plati, ir, deja, matematinių metodų neįmanoma pritaikyti loginiams vediniams, kurie grindžiami šiais empiriniais faktais. Pagrindinė problema yra šių faktų pritaikymas bendrojo pobūdžio modeliui, kuris būtų adekvatus. Nepakankamas matematinis pagrindimas kelia įtarimą kritikui, kuris paprasčiausiai atsisako žvelgti į faktus čia plėtojamo vientiso modelio požiūriu ir atkakliai tvirtina, jog tokia jų interpretacija yra klaidinga. Tačiau pažymėtina, jog iki šiol neatsirado bet kurios kitos šių faktų, kurie sudarytų vientisą modelį ir būtų nuosekliai nagrinėjami, interpretacijos, nors kai kuriuos empirinius faktus galima lengvai pritaikyti kitoms schemoms. Čia pateikiamos schemas atžvilgiu empiriniai faktai sudaro darnią sistemą ir konvergencijos pretenzija yra pakankamai pagrįsta. Šią išvadą padarytų kiekvienas, analizuodamas visus faktus *kartu aptariamoms schemoms atžvilgiu*.

²⁷ Marksizmo šalininkas galbūt pasakytų, jog neįtraukus darbininkų klasės atstovo, nepagrįsta tvirtinti apie šio veiksnio eliminavimą. Savaime suprantama, tačiau tai nepakeistų bendrosios išvados. Labai daug pozityvių argumentų remia veiksnius, kurie nėra susiję su klasinių pažiūrų aspektais.

²⁸ Kažin ar reikia priminti, jog visi keturi autoriai buvo skirtingų tautybių.

²⁹ Įsidėmėtina, jog ši išvada yra daug platesnė negu teiginys, kad aptariamoji schema yra empiriškai pagrįsta. Ji pažymi, kad empirinio pagrindžiamumo argumentas tikrai yra *viena* svarbi priežastis, aiškinanti jos raidos pobūdį. Be abejo, galioja daugelis kitų priežasčių, tačiau šiuo atveju tvirtinama, jog pastarojo veiksnio trūkumas, t.y. nesugebėjimas įrodyti šių autorių stebėjimo metodų patikimumo ir jais grindžiamų išprotavimų objektyvumo, nebūtų leidęs išplėtoti teorijos tokia forma, kuri čia pateikta. Tik pripažinus suformuluotos tezės svarbą, įmanoma pozityvi atlikto tyrimo įtaka socialinei raidai.